

TARPTAUTINĖ MOKSLINĖ 23-IOJI JONO JABLONSKIO
KONFERENCIJA

Reikšmė kalboje ir kultūroje

TEZĖS

Universiteto g. 5, Vilnius
2016 m. rugsėjo 23–24 d.

Mokslinis komitetas

Prof. dr. Grasilda Blažienė (pirmininkė, Lietuvių kalbos institutas)

Doc. dr. Aleksejus Andronovas (Sankt Peterburgo valstybinis universitetas, Rusija)

Prof. dr. Laimutė Balodė (Helsinkio universitetas, Suomija; Latvijos universitetas, Latvija)

Prof. dr. Ineta Dabašinskienė (Vytauto Didžiojo universitetas)

Prof. habil. dr. Jolanta Gelumbeckaitė (Frankfurto prie Maino Goethe's universitetas, Vokietija)

Prof. habil. dr. Anna Tyrpa (Lenkijos mokslų akademija, Lenkija)

Doc. dr. Loreta Vilkienė (Vilniaus universitetas)

Prof. habil. dr. Anna Zielińska (Lenkijos mokslų akademija, Lenkija)

Organizacinis komitetas

Dr. Aurelija Gritėnienė (Lietuvių kalbos institutas)

Dr. Gintarė Judžentytė (Vilniaus universitetas)

Prof. dr. Vytautas Kardelis (Vilniaus universitetas)

Dr. (HP) Rita Miliūnaitė (Lietuvių kalbos institutas)

Doc. dr. Kristina Rutkovska (Vilniaus universitetas)

Prof. dr. Irena Smetonienė (Vilniaus universitetas)

Prof. dr. Jolanta Zabarskaitė (Lietuvių kalbos institutas)

Doc. dr. Vilma Zubaitienė (Vilniaus universitetas)

Leidinio sudarytoja Gintarė Judžentytė

Leidinio redaktorės: Aurelija Gritėnienė, Gintarė Judžentytė, Vilma Zubaitienė

Turinys

Daiva Aliūkaitė Bendrinės kalbos <i>konceptualizacijos modeliai</i>	4
Rita Baranauskienė <i>Leksikos aktualizacijos būdai viešajame diskurse</i>	5
Anželika Gaidienė Gėrimo <i>veiksmazodžiai „Dabartinės lietuvių kalbos tekstyne“: kokie ir kiek? ..</i>	7
Aurelija Gritėnienė <i>KŪRYBOS koncepto scenarijus (remiantis „Dabartinės lietuvių kalbos žodynu“ ir „Lietuvių kalbos žodynu“)</i>	8
Danutė Liutkevičienė <i>Reikšmių pateikimas „Bendrinės lietuvių kalbos žodyne“</i>	9
Jūratė Lubienė <i>Mikonimų semantinė struktūra ir jos teikimo žodynuose problemos</i>	10
Ilga Migla <i>Neologisms in Latvian Printed Media</i>	12
Rita Mikelionytė <i>Homonimų semantinės struktūros pokyčiai</i>	13
Rita Miliūnaitė <i>Žodžių reikšmių slinktytis ir bendrinės kalbos normos</i>	14
Daiva Murmulaitytė <i>Naujieji asmenų pavadinimai darybos ir semantiniu aspektu</i>	15
Vilija Sakalauskienė <i>Žmogaus konceptualizavimas. Semantinis ir etnolingvistinis aspektas (remiantis Jono Jablonskio kartoteka „Lietuvių kalbos žodynui medžiaga“)</i>	17
Loreta Vaičiulytė-Semėnienė <i>Kurti semantika pagal „Dabartinės lietuvių kalbos tekstyną“</i>	18
Robertas Stunžinas <i>Savos ir skolintos perkeltinės specialiųjų žodžių reikšmės</i>	18
Jolanta Vaskelienė <i>Lietuvių rašytojų kūrinių naujadarai: darybos ir semantikos ypatumai</i>	19
Andrejs Veisbergs <i>Change of Lexical and Phraseological Meaning in Latvian (Reasons, Speed, Consequences)</i>	22
Jolanta Zabarskaitė <i>Semantikos slinktytis dabartinėje lietuvių kalboje: konkrečių atvejų analizė</i>	23

Bendrinės kalbos konceptualizacijos modeliai

2014–2016 m., naudojant pagal perceptyviosios dialektologijos principus parengtą empirinį tyrimo instrumentą verbalinėms ir vizualizuojamoms mentaliniuose žemėlapiuose sąmoningosioms nuostatoms tirti, keliuose etnografiniuose Lietuvos regionuose vykdytas projektas „Bendrinės kalbos vieta mentaliniame lietuvių kalbos žemėlapyje“¹. Gauta projekto medžiaga sudaro galimybę plėtoti nevienalytį, pirmiausia geolingvistikos ir sociolingvistikos, diskursą. Verbalinės ir vizualizuotos mentaliniuose žemėlapiuose jaunuolių sąmoningosios kalbinės nuostatos leidžia nustatyti prototipines tarminių kodų ir bendrinės kalbos zonas; modeliuoti tarminių kodų ir bendrinės kalbos atstovų sociolingvistinius portretus ir kt.

Šiame pranešime, remiantis projekto duomenimis, svarstomas *bendrinės kalbos* konceptualizacijos klausimas. Pranešimo teorinis pamatas – Raphaelio Berthele'o kalbos variantų mentalinių modelių tyrimo principai (Berthele 2010), taip pat perceptyviosios dialektologijos atstovų plėtojama kalbos variantų konceptualizavimo samprata (Purschke 2011).

Tyrimė laikomasi nuostatos, kad *bendrinės kalbos* konceptas yra išplėtotas vaizdinys, integruojas ir tarp paprastų kalbos bendruomenės narių išplitusias objektyvias žinias (pvz., per švietimą) apie kalbos variantą, ir kolektyvines, neverifikuojamas žinias, interpretacijas, kurių svarbiausias sklaidos kanalas – buitinis diskursas plačiąja prasme ar metalingvistiniai paprastųjų kalbos bendruomenės narių diskursai (Aliūkaitė, Mikulėnienė 2016).

Empirinis tiriamojo klausimo svarstymo pagrindas – skirtingų tyrimo punktų (pvz., Biržų, Panevėžio, Kupiškio, Kretingos, Mažeikių ir kt.) bendrinės kalbos atstovo asociatų užduoties duomenys. Taigi į varianto konceptualizavimą žiūrima per bendrinės kalbos atstovų prototipiškumą. Prototipinių bendrinės kalbos atstovų požymių sistema, sudaroma vadovaujantis paprastųjų kalbos bendruomenės narių asociacijų lauku, tampa pagrindu ir *bendrinės kalbos* konceptualizacijai interpretuoti. Taip pat, kiek to reikia tiriamajam klausimui atskleisti, remiamasi ir tarmiškai kalbančio žmogaus asociatų užduoties duomenimis. Dar vienas tyrimo segmentas – mentalinio žemėlapio užduotis, kurią atlikdami

---

¹ Projektas „Bendrinės kalbos vieta mentaliniame lietuvių kalbos žemėlapyje“ rengiamas pagal Lietuvių bendrinės kalbos, tarmių ir kitų kalbos atmainų funkcionavimo ir kaitos tyrimų 2011–2020 metų programą. Jį finansuoja Valstybinė lietuvių kalbos komisija.

tiriamieji turėjo pažymėti bendrinės kalbos vietas pieštiniuose Lietuvos žemėlapiuose, taip pat sietinas su tiriamuoju klausimu, nes būtent mentalinis žemėlapis atskleidžia vietos reikšmę *bendrinės kalbos* koncepto struktūroje.

Pranešime, remiantis projekto duomenų analize, apibendrinama, kad bendrinė kalba paprastų kalbos bendruomenės narių vaizdinių sistemoje yra iš dalies nesavarankus vienetas, t. y. bendrinė kalba konceptualizuojama opozicijos principu. Apibendrintini tokie konceptualizacijos modeliai: bendrinė kalba – tai dabartis, tarmės – tai praeitis; bendrinė kalba – tai modernu (ateitis), tarmės – tai senoviška (praeitis); bendrinė kalba – tai didmiesčio (miesto) variantas (dažniausiai bendrinė kalba pakliūva į Vilniaus ir Kauno požymių sistemą), tarmės – tai kaimo variantas; bendrinė kalba – tai (dažniausiai) išsilavinusių žmonių variantas, tarmės – tai (dažniausiai) neišsilavinusių žmonių variantas; bendrinė kalba – tai (labiau) jaunų žmonių variantas, tarmės – tai (labiau) senų žmonių variantas; bendrinė kalba – tai taisyklinga, tarmės – tai netaisyklinga. Be to, iš tyrimo paaiškėja, kad geštaltinė struktūra apima ir pagarbos (pirmiausia tautai, tėvynei) aspektus, integruoja ir mandagumą, oficialumą, kultūringumą, tautiškumą, pilietiškumą.

Tyrimo fiksuojami ir negatyvaus konceptualizavimo polinkiai, pvz., bendrinė kalba – tai svetimta, tai prisitaikymas, tai bešakniškumas, išpuikimas, šaltumas, tai aukštesnio statuso pozicionavimas.

Literatūra

Aliūkaitė Daiva, Mikulėnienė Danguolė 2016, Perceptyviosios dialektologijos instrumentai ir tyrimų kryptys: variantų arealai mentaliniuose žemėlapiuose (Biržų atvejis), *Acta Linguistica Lithuanica* (priimta spausdinti).

Berthele Raphael 2010, Investigations into the Folk's Mental Models of Linguistic Varieties, In Dirk Geeraerts, Gitte Kristiansen, Yves Peirsman (eds.), *Advances in Cognitive Sociolinguistics*, New York, N.Y.: Mouton de Gruyter, 265–290.

Purschke Christoph 2011, Regional Linguistic Knowledge and Perception. On the Conceptualization of Hessian, *Dialectologia. Special Issue II 2*, 91–118.

Rita Baranauskienė

Vilniaus universiteto Kauno humanitarinis fakultetas

Leksikos aktualizacijos būdai viešajame diskurse

Pranešime analizuojama motyvuotai ir tikslingai pasirenkama aktualizuotoji raiška viešajame diskurse. Kaip aktualizuotoji gali būti įvairių kalbos lygmenų raiška – leksinės sandaros, gramatinės

sandaros, aktualiosios skaidos, garsinė, grafikos, kai kuriais atvejais – pastraipų ar viso teksto. Šio tyrimo objektas yra leksikos lygmens aktualizacijos būdai.

Leksikos aktualizacija suprantama kaip neįprasta, neautomatizuota, nestandartinė, atkreipianti dėmesį leksinė raiška, viena iš viešojo diskurso persvazijos priemonių. Aktualizacija priešingas automatizacijai – įprastiniam vartojimui, kalbos stereotipams – reiškinyms.

Pranešime vadovaujantis Prahos kalbotyros mokyklos (DPSL 2003, 48) suformuota kalbos aktualizacijos samprata siekiama išanalizuoti keturis viešojo diskurso leksikos aktualizacijos būdus: elementariojo lygmens aktualizaciją, frazeologinę aktualizaciją, semantinę aktualizaciją ir darybinę aktualizaciją. Aktualizuotomis leksikos priemonėmis laikomos motyvuotai vartojamos kasdieniam (buitiniam) stiliui priklausančios leksemos; neįprastos, okazionalios darybos žodžiai, arba individualieji naujadarai; okazionalieji (modifikuotieji) frazeologizmai; leksinės semantinės figūros (tropai ir jų atmainos). Viešojo diskurso tyrimai rodo, kad ilgainiui nyksta ribos tarp funkcinų kalbų (kalbos atmainų), todėl kasdienio (buitinio) stiliaus elementai imami vartoti žiniasklaidos kalboje (plg. Audronė Bitinienė (2007), Rita Miliūnaitė (2009), Aldonas Pupkis (2005), Giedrius Tamaševičius (2012)). Į tokius nukrypimus nuo vientisos funkcinės kalbos šiame pranešime žvelgiama iš kalbos aktualizacijos teorijos perspektyvos – aktualizavimo būdu laikomas tik sąmoningas, stilistiškai ir pragmatiškai motyvuotas kalbos normų pažeidimas, o ne lemtas prasto kalbos normų išmanymo. Aktualizuotų kalbos priemonių vartojimas viešajame diskurse taip pat tiriamas pasitelkus Penelopės Brown ir Stepheno Levinsono (1987) lingvistinio mandagumo teoriją, kur mandagumas suprantamas kaip racionalus strateginis elgesys, kuriuo parodoma, kad rūpinamasi adresato įvaizdžiu. Viešojo diskurso kūrėjas, atsižvelgdamas į adresato pozityvųjį arba negatyvųjį įvaizdį, renkasi atitinkamą mandagumo strategiją – artimumui ir draugiškumui arba pagarbai reikšti. Pozityviojo mandagumo strategija pasitelkiama siekiant suartėti, siekiant būti suprastam, mėgstamam, o negatyviojo – atsiriboti, būti nepriklausomam, išlaikyti atstumą tarp komunikantų.

Viešojo diskurso pragmatinė stilistinė analizė kalbos priemonių aktualizacijos ir lingvistinio mandagumo požiūriu rodo funkcinę ir struktūrinę kaitą, leidžia nustatyti šios kaitos polinkius ir priežastis.

Literatūra

Bitinienė Audronė 2007, *Publicistinis stilius*, Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla.

Brown Penelope, Levinson Stephen C. 1987, *Politeness: Some Language Universals in Language Use*, Cambridge: Cambridge University Press.

DPSL – Libuše Dušková (ed.), *Dictionary of the Prague School of Linguistics*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2003.

Miliūnaitė Rita 2009, *Dabartinės lietuvių kalbos vartojimo variantai*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

Pupkis Aldonas 2005, *Kalbos kultūros studijos*, Vilnius: Gimtasis žodis.

Tamaševičius Giedrius 2012, *Žiniasklaidos lyderių sociolingvistinė kompetencija visuomenės transformacijų kontekste*, Humanitarinių mokslų daktaro disertacija, Lietuvių kalbos institutas.

Anželika Gaidienė

Lietuvių kalbos institutas

Gėrimo veiksmažodžiai „Dabartinės lietuvių kalbos tekстыne“: kokie ir kiek?

Pranešime kalbama apie tai, kokie ir kiek *gėrimo* veiksmažodžių randama „Dabartinės lietuvių kalbos tekстыne“ (toliau – VDU tekстыnas; <http://tekstynas.vdu.lt>) palyginti su „Lietuvių kalbos žodynu“ (toliau – LKŽ^e; <http://lkz.lt>). Pristatomas tyrimas atliktas remiantis didžiojo LKŽ^e medžiaga, t. y. pirminės (*gerti, siurbti*) ir antrinės netiesioginės (*sprogti, pampti*) nominacijos¹ veiksmažodžiais, iš kurių VDU tekстыne rasta tik 38 proc.

VDU tekстыne LKŽ^e užfiksuotų pirminės nominacijos veiksmažodžių iš viso buvo rasta 59 proc., pavyzdžiui: *Blemas išsitraukė iš savojo krepšio šiaudą, įkišo jį į angą po nosim ir pradėjo siurbti vandenį. Po valandos mudu sėdėjom jos virtuvėlėj ir plempėm arbatą. Paskubom gurkią kavą, kemša tortą. Plikis ateidavo pas mus išgerti vidury dienos, ir senelis kaušdavo su juo kartu. Sėdim po kriaušė, kramsnojam druskėtus riešutukus, sriaubia m pagerintą girą [...].*

Daugiausiai VDU tekстыne rasta pirminės nominacijos veiksmažodžio *gerti* vartosenos pavyzdžių – per dešimt tūkstančių². Stilistiniu atžvilgiu šis veiksmažodis yra nekonotuotas ir plačiausiai vartojamas gėrimo sąvokai žymėti: gėrimo subjektas – žmogus / gyvūnas³, pavyzdžiui: *Prieš priešpiečius ji geria tik kavos. Karvės geria vandenį, gėrimo objektas – skysčiai (nealkoholiniai ir alkoholiniai gėrimai), pavyzdžiui: Ji geria lietaus vandenį ir gargaliuoja, juokdamasi visais plaučiais. Jis geria alų taip sparčiai, kad aš jo niekaip nepavyčiau.*

Antrinės netiesioginės nominacijos LKŽ^e užfiksuotų veiksmažodžių VDU tekстыne iš viso rasta 24 proc., pavyzdžiui: *Aš juk pats mačiau, kaip jis po vidurnakčio pliaupia kavą be saiko! Po to nusitvėrė*

¹ Primintina, kad pirminės nominacijos rezultatas yra paprastasis veiksmažodis, atsiradęs kalbančiųjų susitarimu, pvz.: *gurkti* ‘godžiai valgyti, ryti, ėsti, lesti’ (LKŽ^e); antrinės netiesioginės nominacijos rezultatas – semantinis darinys – naujai susiformavusi žodžio reikšmė, pvz.: *maukti* 1. ‘smaukti’ → 4. ‘godžiai gerti ar valgyti, gurkti’ (LKŽ^e).

² VDU tekстыne pavyzdžių ieškota pagal šaknį *ger-* / *gēr-* pasirenkant asmenuojamąsias ir neasmenuojamąsias veiksmažodžio *gerti, geria, gėrė* formas.

³ Šiame pranešime nagrinėjamas tik gėrimo fiziologinis veiksmas, atliekamas žmogaus.

„Žalgių“ ir *ėmė kliukinti, net Adomo obuolio nekrutindamas. Ech, buvę nebuvę, trenksim dar po šimtą, nors mano žmona kelia baisias scenas! Jau bėgsi alaus sprogti? Pavyzdžiui, sužinojęs apie Jotvingo nedalią, septynias dienas ir naktis iki visiško sąmonės netekimo putau alų ir degtinę. Pila kasdien, bet kaip rašo! Betė ir Lada smagiai laistė anglų kalbos egzaminą. [...] o aš tave rytoj nusivesiu į kavinukę – vėl įkalsim konjako...*

Daugiausiai VDU tekстыne rasta antrinės netiesioginės nominacijos veiksmažodžių *maukti, lakti, lenkti* ir kt. vartosenos pavyzdžių: *Kirto lašinius su svogūnais ir maukė alų. Tada nulėkiau prie šulinio ir puoliau lakti vandenį. Lenkė taurelę po taurelės, rūkė kaip kaminas.*

Kaip matyti iš duomenų, vaizdingosios leksikos¹, t. y. antrinės netiesioginės nominacijos veiksmažodžių, VDU tekстыne randame tik 24 proc. Minėtame tekстыne sukaupti redaguoti tekstai ir juose mažai šnekamosios (vaizdingosios) kalbos, taigi mažai ir vaizdingųjų veiksmažodžių, kurie gausiai atspindėti didžiajame LKŽ^e.

Aurelija Gritėnienė

Lietuvių kalbos institutas

KŪRYBOS koncepto scenarijus (remiantis „Dabartinės lietuvių kalbos žodynu“ ir „Lietuvių kalbos žodynu“)

Aiškinamieji žodynai – įvairiausios daugiasluoksnės informacijos apie žodžius šaltiniai. Šiuolaikinėje kalbotyroje į žodynus neretai žvelgiama kaip į hipertekstus – t. y. duomenų šaltinį, kuriuo remiantis galima tyrinėti tam tikro laikotarpio nacionalinį pasaulėvaizdį, reprezentuojamą atitinkamos kalbos leksika. Didysis „Lietuvių kalbos žodynas“ (toliau tekste LKŽ^e) yra mišraus tipo žodynas: jame sukaupta rašytinė ir sakytinė įvairaus laikotarpio įvairialypė leksika. Šis žodynas laikomas tradicinės lietuvių kalbos korpusu. Jo medžiaga atvira ne tik lingvistiniams, bet ir platesniems kultūrologiniams tyrinėjimams. Juk kaip tik kalboje labiausiai regima tautos dvasia. Pasitelkus didžiojo LKŽ^e ir „Dabartinės lietuvių kalbos žodyno“ (DŽ) trečiojo elektroninio leidimo iliustracinius pavyzdžius ir antraštinių žodžių definicijas su leksema *kurti* (reikšme ‘ką nors nauja daryti mokslo, meno, literatūros ar kitose srityse’) ir jos vediniais,

---

¹ Daugiausiai šiuolaikinės vartosenos vaizdingųjų veiksmažodžių aptinkama internete (naudojant paieškos įrankį *Google*), pavyzdžiui: *Geriau sėdėti namie ir bubinti alų, degtinę su kontrabandinėmis cigaretėmis* (selonija.lt. 2016-02-03). VDU tekстыne veiksmažodžio *bubinti* reikšme ‘gerti pavartojimo atvejų nerasta.

bus analizuojama, kokie *kūrybos* scenarijaus elementai iškyla kaip svarbiausi. Žodynuose pateikiamos žodžių iliustracijos ir žodžių definicijos bus skaitomos kaip specialus diskursas. Į sakinį (pasakymą) žiūrima kaip į minimalią situaciją, kurioje glūdi informacija apie komunikacijos dalyvius, santykius tarp tų dalyvių, juos apėmusias būsenas, veiksmo objektus, įrankius, laiką, vietą ir t. t. George'o Lakoffo teigimu, scenarijus susideda iš kelių ontologinių elementų: pradinės būklės, įvykių sekos ir galutinės būklės, t. y. scenarijus struktūruotas pagal schemą: ištakos – eiga – tikslas. Kūrybos procesą sudaro kelios viena po kitos einančios nuoseklios fazės: 1) vidinis ar išorinis poreikis kokiam nors kūrinui atsirasti; 2) pats kūrybos procesas (pirmiausia prasidedantis žmogaus viduje); 3) galutinė fazė – kūrybos rezultatas (meninis, intelektinis ir kt. kūrinys).

Išanalizavus daugiau nei keturis šimtus tiriamuose žodynuose rastų iliustracijų ir definicijų su leksma *kurti* matyti, kad žodynų sudarytojai daugiausia dėmesio skiria šiems *kūrybos* scenarijaus elementams: kūrybos subjektui, objektui, kūrinio specifikacijai bei kūrinio ir kūrybos požymiams.

Tokiam tyrimui *kūrybiškumo* sąvoka pasirinkta neatsitiktinai. Šiandien vis garsiau kalbama apie kūrybingą visuomenę, miestą, kūrybinę verslą, ekonomiką, edukaciją, net buhalteriją ar kūrybinę klasę. Kūrybos (ir kūrybiškumo) sąvoka taip tvirtai įsitvirtinusi kasdieniame gyvenime, versle, edukacijoje, kultūros politikoje ir t. t., kad jos vartoseną ima kelti nerimą. Ekonomistai kalba, kad kuria (t. y. gamina nematerialius ar materialius dalykus) bet kuris sąžiningai ekonomikoje veikiantis individas. Taigi kūrybiškumas šiandien suprantamas daug plačiau. Tai jau nebe išskirtinė menininkų savybė, o eilinio paprasto žmogaus charakteristika, pasireiškianti net kasdienėje veikloje, kuriai reikalingi originalūs, inovatyvūs sprendimai. Neatsitiktinai prieš kelerius metus Lietuvos didžiųjų bendrovių vadovai eskalavo „trijų milijonų kūrėjų“ įvaizdį. Todėl įdomu pasižiūrėti, ką rodo kalbos duomenys. Koks kūrybiškumas yra būdingas tradicinei lietuvių pasaulėjautai, kaip mes suprantame kūrybą, kokiose srityse ir kiek esame kūrybiški.

Danutė Liutkevičienė

Lietuvių kalbos institutas

Reikšmių pateikimas „Bendrinės lietuvių kalbos žodyne“

Internete jau pateiktas „Bendrinės lietuvių kalbos žodyno“ antraštynas ir 12 raidžių – *b, c, č, d, e, ę, é, f, h, j, o, z* – antraštiniais žodžiais prasidedantys žodyniniai straipsniai.

Antraštinio žodžio ar žodžių junginio reikšmei (reikšmėms) buvo skiriamas ypatingas dėmesys. Dalis žodyno teksto buvo rašoma ir redaguojama ne pagal abėcėlę, o leksinėmis semantinėmis grupėmis. Taip buvo rašomos ir redaguojamos tokios temos: aviacija, biologija, botanika, chemija, dailė, fotografija, geografija, geologija, istorija, kalbotyra, karyba, kinas, kompiuterija, literatūra, muzika, politologija, psichologija, religija, sportas, statyba, teatras, teisė, tekstilė, valgiai, veterinarija, zoologija, žemdirbystė ir kt.; taip pat buvo elgiama su kai kuriomis kalbos dalimis: įvardžiu, jaustuku, dalelyte, skaitvardžiu, atskiromis būdvardžių, veiksmažodžių grupėmis ir kt. Tai leido sistemiškiau, nuosekliau apibrėžti panašius žodžius ar jų reikšmes.

Visi apibrėžtyse vartojami žodžiai, išskyrus asmenvardžius, žodyne yra išskelti ir aiškinami kaip antraštiniai. Todėl į žodyną teko įtraukti ir kai kuriuos retesnius ar specifiškesnius žodžius, kurie šiaip jau į žodyno antraštinę nebūtų patekę. Be to, žodyne atsisakyta lizdinio žodžių pateikimo būdo. Tai reiškia, kad atskirus savo žodyninius straipsnius su reikšmių aiškinimu, gramatine informacija ir iliustraciniais pavyzdžiais turi ir veiksmažodiniai bei būdvardiniai abstraktai, prieveiksmai, deminutyvai. Taip kur kas geriau matyti visa reikšmių sistema negu tuo atveju, kai šie žodžiai pateikiami vieno žodžio lizde.

Kaip ir daugelyje žodynų, reikšmės apibrėžiamos aiškinamuoju, nuorodiniu, sinoniminiu, nusakomuoju, vienažodžiu ir mišriuoju būdais. Pirmenybė teikta aiškinamajam būdai, tačiau, žinoma, be kitų būdų irgi neišsiverčiama. Žodyne skiriamos reikšmės ir reikšmių atspalviai. Be to, žodžių semantinę junglumą stengiamasi parodyti ir iliustraciniais pavyzdžiais. Todėl šiame žodyne jų yra kur kas daugiau negu, pavyzdžiui, „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne“.

Jūratė Lubienė

Klaipėdos universitetas

Mikonimų semantinė struktūra ir jos teikimo žodynuose problemos

Pranešime glaustai supažindinama su lietuvių kalbos mikonimų semantinės grupės (SG) hierarchine sandara bei SG branduolio leksemomis, kurios pavadina apie tris dešimtis skirtingų grybų genčių (rūšių). Didžioji šių mikonimų dalis nurodyta „Bendrinės lietuvių kalbos žodyno“ antraštyne. Į šį žodyną siūloma įtraukti dar vieną kitą mikonimą (*avižėlė, jautakis, slydokas, žemės taukai* ir kt.) dėl įvairių priežasčių:

didelės pavadinimo svarbos liaudiškoje grybų kategorizacijoje, skirtingų pavadinimų vartosenos aukštaičių ir žemaičių tarmėse, pavadinimo priklausymo senajam leksikos sluoksniui, lietuviškumo.

Ištirus daugiareikšmių mikonimų semantinę struktūrą nustatyta, kad leksikografijos praktikoje svarbiame reikšmių filiacijos procese keblumų kelia tikrovės objektų – grybų – klasifikavimo mokslinėje ir tarminėje sistematikose skirtumai. Pavyzdžiui, „Dabartiniame lietuvių kalbos žodyne“ (DŽ^e) mikonimas *šilbaravykis* pateikiamas kaip turintis dvi reikšmes: ‘1. bot. valgomas pušynų grybas balsva kepurėle, perlaužtas pamėlynuojantis (*Gyroporus cyanescens*); 2. smiltyninis baravykas (*Gyroporus castaneus*)’. Šiuo atveju reikšmių skyrimo kriterijumi pasirinkta mokslinė grybų klasifikacija pagal tos pačios genties skirtingas rūšis. Apklausus apie 500 respondentų iš maždaug 100 tarminių punktų nustatyta, kad daugelyje Lietuvos vietovių *šilbaravykiais* vadinami į prototipinį grybą – baravyką – panašūs valgomi grybai, kurių skiriamasis požymis – mėlynnavimas. Jie priklauso ne tik *Gyroporus*, bet ir *Suillus*, *Xerocomus*, *Boletus* gentims, tam tikroms jų rūšims. Rečiau *šilbaravykiu* vadinamas į baravyką labai panašus, bet nevalgomas, ypač kartus grybas – aitrusis pušynbaravykis (*Tylopilus felleus*). Reikšmių filiacija galėtų remtis liaudies sistematikoje ypač svarbiais požymiais *valgomas : nevalgomas*.

Pranešime pateikiama įžvalgų apie tiriamosios SG polisemiškų pavadinimų perkeltinių reikšmių skyrimo kriterijus, atkreipiamas dėmesys į dvižodžių mikonimų, ypač idiomų, fiksavimo praktiką ir jos tobulinimo galimybes aiškinamuosiuose žodynuose.

Kitas mikonimų semantinės struktūros tyrimo aspektas – semantinių (konceptualiųjų) požymių nustatymas ir jų atranka žodyninei definicijai formuluoti. Nustatyta, kad mikonimų semantinėje struktūroje išryškėja tokie grybo požymiai: spalva, forma, paviršiaus pobūdis, vidinės savybės, skonis, augimo vieta, vertinimas naudingumo žmogui požiūriu. Sistemine kategorizuojančioji opozicija *grybas : šungrybis* lemia siūlymą definiciją pradėti grybo vertinamąja charakteristika. Pavyzdžiui, *baravykas* galėtų būti apibūdinamas kaip pats vertingiausias grybas; *žemės taukai* – kaip gydymo reikmėms vartojamas grybas (plg. DŽ^e definiciją, kurioje pastarasis apibūdinamas kaip šungrybių kategorijos narys).

Galima teigti, kad kompleksinė vienos SG leksemų analizė yra leksikografijos praktikos tobulinimo įrankis.

Neologisms in Latvian Printed Media

A neologism is “a newly coined word or expression that may be in the process of entering common use, but has not yet been accepted into mainstream language. Neologisms are often directly attributable to a specific person, publication, period, or event. The term neologism is not used only in linguistics, it can also be found in other sciences. [...]” (ODE 2003, 1179).

The new words appear in any language every day. The material for the analysis is a set of new words chosen from the publications of various Latvian newspapers and magazines of 2015–2016 [*Diena* (a daily), *Ieva*, *Shape*, *Cosmopolitan* (woman’s magazines), *Mistērija* (an astrology’s magazine) *Kapitāls* (a business’ magazine), *Mūzikas Saule* (a music’s magazine), *Rīgas Laiks* (a magazine for the intellectuals)].

In my report I investigate the semantic of the neologisms which denote new objects in such branch as IT and other technologies, business, music, astrology, fashion and cosmetics. All neologisms can be divided into many groups: 1. group: appearance of new words with affixes, acronyms, 2. group: syntactic group (a new expression or grammatical construction), 3. group: borrowing, 4. group: semantic group – a new meaning of an already existing word.

A new meaning exists when an already existing word gains a new meaning or if a new word with its new meaning gains a further meaning. There are different reasons – development and change the social life. For example, in the Latvian language *optika* (English: ‘optics’) was defined as the science of light. Today this word as an adjective is used in everyday Latvian: *optisks fenomens*, *optisks neiromielīts*, *optisks modeļa uzfrišinājums*. The noun *pele* ‘mouse’ is now used also with another meaning – computer mouse.

References

ODE – Catherine Soanes, Angus Stevenson (ed.), *Oxford Dictionary of English*, Oxford: Oxford University Press, 2003.

Lietuvių kalbos tikrųjų homonimų semantinės struktūros pokyčiai

Pranešime apžvelgiama lietuvių kalbos tikrųjų homonimų, pateiktų elektroniniame „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne“ (toliau – DŽ₇; <http://lkiis.lki.lt/dabartinis>), vartosenai bei semantinės struktūros pokyčiai, išryškėję iš „Dabartinės lietuvių kalbos tekstyno“ (toliau – VDU tekstynas; <http://tekstynas.vdu.lt>).

Esama tikrųjų homonimų, kurių VDU tekstyne nepasitaikė nė vieno pavartojimo atvejo, pvz.: *naršus*, *virsnoti*. Dažnu atveju tokie tikrieji homonimai DŽ₇ pateikti su pažymomis etnogr. (etnografija), tar m. (tarminis), žem. (žemaičių), ryt. (rytų aukštaičių) ir kt. Kiek daugiau yra tokių tikrųjų homonimų, kurie tekstyne pavartoti tik po kelis kartus, pvz.: *kirptelėti*, *lapauti*. Nemažai tikrųjų homonimų, kurių žodžių junginių VDU tekstyne yra rasta taip pat mažai, bet net ir iš tų kelių žodžių junginių išryškėjančios reikšmės leidžia kalbėti apie du savarankiškus žodžius, pvz.: *anglėti*, *dagus*. Paminėtina, kad yra nemažai tikrųjų homonimų, kurių vartosenos pavyzdžių VDU tekstyne rasta labai daug, tačiau visi junginiai atskleidžia tik vieno kurio homonimo reikšmę, pvz.: *išneršti*, *pelinis*. Šių tikrųjų homonimų vartosenos pavyzdžiai išryškina polinkį kalboje vartoti vieną kurį homonimą.

Viena pagrindinė tekstyno paskirčių – padėti rasti naujas žodžio reikšmes, kurios atsiranda paplitus naujai vartosenai ir kurių dėl nuolat kintančios kalbos nespėja užfiksuoti žodynai. Esama tikrųjų homonimų, kurie pagal tekstyno vartosenos pavyzdžius neatitinka žodynuose pateiktų reikšmių, pvz., *narstyti*. Dažnu atveju DŽ₇ nurodytos tikrųjų homonimų reikšmės VDU tekstyne pasitaiko itin retai, kur kas dažnesnė žodyne neužfiksuota reikšmė, kurią apibrėžus ir įtraukus į žodyną būtų pateiktas tikslesnis tikrųjų homonimų leksikografinis straipsnis.

Esama tokių tikrųjų homonimų, kurių vartosenai, išryškėjanti iš VDU tekstyno vartosenos pavyzdžių, skiriasi nuo DŽ₇ užfiksuotų reikšmių ne dėl naujų reikšmių atsiradimo, bet dėl kai kurių reikšmių padažnėjimo, pvz., *alyvinis*. VDU tekstyno duomenys leidžia pastebėti, kad kur kas dažnesnė pasidaro ta reikšmė, kuri žodyne pateikta kaip šalutinė, o pagrindinė reikšmė dabartinėje kalboje vartojama retai arba apskritai nevartojama.

Žodžių reikšmių slinkty ir bendrinės kalbos normos

Nustatyti bendrinei kalbai priimtinių žodžių reikšmių ribas ir normas – vienas iš sudėtingiausių leksikografijos uždavinių. Šiuo metu Lietuvoje rengiami du svarbūs su bendrinės kalbos žodžių reikšmių normomis susiję leksikografijos veikalai. Pirmas – „Bendrinės lietuvių kalbos žodynas“ (atskiromis raidėmis skelbiamas internete: <http://bkz.lki.lt/>). Antras – kur kas mažesnės apimties, bet kalbos praktikai ypač reikalinga „Kalbos patarimų“ leidinio dalis „Žodžių reikšmės“, kurioje pateikiama rekomendacijų dėl žodžių vartojimo bendrinėje kalboje jiems nebūdingomis reikšmėmis. Sistemaiškai lietuvių kalbos žodžių reikšmių normos nebuvo svarstomos nuo XX a. pabaigos, taigi atėjo laikas nuosekliai peržiūrėti kai kuriuos normų svyravimus ir įvertinti naujus žodžių reikšmių pokyčius, atskleisti jų dėsningumus.

Pranešime supažindinama su „Lietuvių kalbos naujažodžių duomenyne“ (<http://naujazodziai.lki.lt/>) pastaraisiais metais fiksuotų naujas reikšmes įgijusių žodžių (semantinių naujadarų) tyrimo rezultatais. 2016 m. viduryje duomenyne yra aprašyta netoli 3,5 tūkst. naujažodžių (arba neologizmų; dėl jų sampratos ir atrankos plačiau žr. duomenyno svetainės aprašus). Lietuvių leksikologijoje prie naujažodžių įprasta skirti tam tikru laikotarpiu naujai atsiradusius žodžius (pasiskolintus, išsiverstus arba pasidarytus savomis darybos priemonėmis), taip pat naujas esamų žodžių reikšmes, o kartais prie jų dar prišliejami nauji pastovieji žodžių junginiai ir citatos. Žodžiai, įgavę naujų reikšmių, duomenyne šiuo metu sudaro apie 7,5 proc. visų jame fiksuotų naujažodžių.

Naujų reikšmių įgyja tiek skoliniai, tiek savi žodžiai. Tai daugiausia susiję su žodžių perkėlimu iš vienos vartojimo srities į kitą panašioms dalykams pavadinti, taip pat su žodžiu reiškiamos sąvokos platėjimu ar siaurėjimu. Naują reikšmę skolinys gali įgyti kitose kalbose ir kartu ta reikšme pradedamas vartoti lietuvių kalboje (pvz., *ikona*, be senosios reikšmės ‘tapytas stačiatikių religinės tematikos (paprastai Dievo arba šventojo) paveikslas’, dabar vartojama ir reikšmėmis ‘asmuo, kuris garbinamas kaip simboliškai ikūnijantis politinį, religinį, kultūros ar mados reiškinių’; ‘pamėgtas etalonas (dalykas, reiškinys)'). Nauja reikšmė žodžiui gali būti suteikiama ir pačioje lietuvių kalboje (pvz., greta tradicinės *graužtuko* reikšmės ‘nugrauztas kieto vaisiaus ar daržovės likutis’ atsirado nauja reikšmė ‘naminio gyvūno mėgstamas graužti ar apgraužtas daiktas’). „Lietuvių kalbos naujažodžių duomenyne“ fiksuotos tokios

žodžių reikšmių slinkty: 1) reikšmės išplėtimas; 2) reikšmės susiaurinimas; 3) reikšmės perkėlimas; 4) eufemizacija.

Pranešime atskleidžiamas naujų reikšmių santykis su kodifikuotomis reikšmėmis ir nagrinėjami svarbiausi šio santykio nustatymo parametrai. Pirma, atsižvelgiama į jau esamą žodžio reikšmių sistemą (plg. diskusinius atvejus dėl naujų reikšmių normiškumo: *deleguoti* ‘įgalioti atlikti ką; *evangelistas*, –ė ‘naujų technologijų, ypač kompiuterinių, specialistas, gebantis įvairiomis informacijos sklaidos priemonėmis sukelti visuomenės susidomėjimą pažangiomis idėjomis; *titulinis*, –ė ‘pagrindinis, vyraujantis, pamatinis (kokioje nors šalyje, jei kalbama apie tautą, kalbą)’. Antra, atsižvelgiama į funkcinis stilistinius žodžio vartojimo ypatumus: a) į kalbos vartojimo sritis (t. y. naujės žodžio reikšmės funkcionavimą bendrinės kalbos vartojimo srityse ir jų užribyje kaip slengo ir žargono elementų), b) į stilistinę žodžių konotaciją (kartu ir į motyvuotą normų laužymą).

Naujėsios lietuvių kalbos leksikos duomenys rodo vykstant intensyvius semantinio lygmens pokyčius, taigi lietuvių kalba turi pakankamai savų išteklių šiuo atžvilgiu atsinaujinti, atsiliepdama į visuomenės gyvenimo permainas, o kodifikacijai svarbu atskirti tuos naujų žodžių reikšmių atvejus, kurie dėl kitų kalbų įtakos nepritampa prie bendrinės lietuvių kalbos žodžių reikšmių sistemos ir negali būti paaiškinti jos raidos dėsniniais.

Daiva Murmulaitytė

Lietuvių kalbos institutas

Naujieji asmenų pavadinimai darybos ir semantiniu aspektu

Pranešime bus pristatomas bandomasis tyrimas, kurio tikslas – panagrinėti asmenis žyminčių naujadarų, pateikiamų „Naujažodžių duomenyne“ (ND), darybą ir semantiką. Tai yra nedidelė dalis platesnio tyrimo, siekiančio išsiaiškinti dabartinės naujažodžių darybos polinkius, ar ji smarkiai skiriasi nuo XX a. II pusėje ir pabaigoje aprašytosios lietuvių kalbos gramatikose („Lietuvių kalbos gramatikoje“ ir „Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje“), kaip kinta pastaruoju metu, kai leksika nepalyginti sparčiau keičiasi daugėjant informacijos, laisviau bendraujant (tiek savose bendrijose, tiek su pasauliu), atsirandant naujoms komunikacijos priemonėms, patiriant svetimų kalbų (ypač anglų, kuri struktūriškai yra tolimesnė nei anksčiau įtaką dariusi rusų kalba) poveikį ir t. t. Šiuokart rūpi pasiaiškinti vienos semantinės grupės (asmenų pavadinimų) naujadarų atsiradimo kelius ir aplinkybes – ar naujas žodis

susikuriamas remiantis nauju pamatiniu žodžiu; ar tai tik nauja jau buvusio žodžio reikšmė, savo ruožtu išsirutuliojusi leksikalizuojantis jau buvusioms, ar galbūt leksema iš naujo pasidaryta remiantis kita (ar ir ta pačia) to paties pamatinio žodžio reikšme; ar žodis padarytas remiantis kitų žodžių – savos ar svetimų kalbų – analogija; koks naujažodžių leksinių ir individualių darybos reikšmių santykis, ar leksinė reikšmė sutampa su darybos reikšme, ar yra už ją siauresnė (gal platesnė), jei nesutampa – kas sąlygojo jų išsiskyrimą; kaip darybos ir leksinės reikšmės santykiauja okazinių darinių ir semantinių vertinių atvejais ir kt.

Tirti pasirinkti daiktavardžiai su baigmenimis *-tojas, -a, -ėjas, -a, -ikas, -ė, -ininkas, -ė, -ėlis, -ė, -ūnas, -ė* ir *-uolis, -ė*. Dažniausiai tai yra išvardytų priesagų vediniai, priklausantys veikėjų ir veiksmožodinės ypatybės turėtojų, vardažodinės ypatybių turėtojų pavadinimų ir asmenų pavadinimų pagal profesiją darybos kategorijoms. Nagrinėtos priesagos yra labai nevienodo darumo, prie darijų skirtinos *-ininkas, -ė, -tojas, -a, -uolis, -ė*, kurių vedinių ND 2016 m. kovo 31 d. buvo atitinkamai 79, 34 ir 24; plg. minėtose gramatikose viena tipiškiausių ir dariausių laikomos veikėjų pavadinimų priesagos *-ėjas, -a* būta viso labo 2 vedinių, neskaičiuojant netaisyklingos darybos įrankio pavadinimo. Klasifikuojant pradinius duomenis pastebėta, kad kai kuriais atvejais nagrinėjamoji priesaga naujažodyje yra ne darybos afiksas, o tiesiog morfema, darybos afikso vaidmenį atlikusi ankstesnėje darybos pakopoje, ar net ne morfema. Kadangi (2013 m. duomenimis) į ND kas mėnesį vidutiniškai patenka po vieną kontaminacinį darinį, nemažai žodžių daromasi remiantis analogija, tokie atvejai taip pat neišleistini iš akių. Pavyzdžiui, ND buvo vienintelis su lietuviška priesaga *-ikas¹, -ė* padarytas vedinys *švietikas, -ė* ir 3 tarptautiniai naujažodžiai su homonimine priesaga *-ikas², -ė*, bet pastarąją morfemą turi dar 7 žodžiai (analoginiai dariniai su baigmeniu *-holikas, -ė* ir dūriniai), neskaičiuojant 2 skolinių su tokiu baigmeniu, kur *-ik-* nėra morfema. Taip pat tik 4 *-ūnas (-ė)* besibaigiantys daiktavardžiai yra šios priesagos vediniai, likę 3 – morfemą *-ūn-* turintys mišrus darinys ir priešdėlio vedinys bei skolinys, kurio raidžių (garsų) seka *-ūn-* nėra reikšminė žodžio dalis. Tokie naujažodžių darybos ir formos aspektai gali būti reikšmingi vėliau nagrinėjant didesnes įvairesnių afiksų darinių grupes ir aiškinantis bendrus dabartinės žodžių darybos bruožus.

Žmogaus konceptualizavimas. Semantinis ir etnolingvistinis aspektas (remiantis Jono Jablonskio kartoteka „Lietuvių kalbos žodynui medžiaga“)

Tyrimo objektas – Jono Jablonskio kartoteka „Lietuvių kalbos žodynui medžiaga“, pradėta kaupti XIX a. pabaigoje. Remiantis Jablonskio kartotekos pavyzdžiais, pranešime analizuojamas ŽMOGAUS konceptas leidžia rekonstruoti bendrą to laikotarpio Lietuvos kaimo gyventojų mentalitetą, pasaulio suvokimo būdus, kurie slypi semantiniuose ir stilistiniuose kalbos aspektuose, stereotipuose ir kultūros apraiškose. Pranešime laikomasi požiūrio, kad reikšmė yra žemiausias koncepto aktualizacijos laipsnis. Dėmesys skiriamas leksemoms, kuriose atsispindi ŽMOGAUS konceptualizavimas, kai yra apibūdinama jo fizinė išvaizda, psichika, emocijos, socialinė padėtis, religija, santykiai su kitais žmonėmis.

Remiantis semantine analize, galimos išvados apie žmogaus dvasinį pasaulį, pasaulio sampratą ir emocinį santykį su juo. Šiuo požiūriu ypač svarbūs abstrakčių sferų konceptualizacijos ypatybių tyrinėjimai – jausmų, proto, visuomeninių santykių, pvz.: *ĩnumỹs*, acc. *ĩnumĩ* = žmogus, neturįs savo namų, gyvenąs po svetima pastoge, įsiprašęs prie ūkininko, kuriam užmoka darbu, dienomis „nūmą dirbti“ (Visk.), *apšĩurnũs*, *-ĩ* apšĩurnũs gyventojai = bagoti, pasiturį (Jasul.), *baĩndžjus* (buĩndžjus) = bundinỹkas = bėrnas (Skap.). Aptariamas leksikos sluoksnis semantiškai gana įvairus. Čia pasitaiko stilistiškai konototų žodžių, kuriais žmogus priskiriamas tam tikrai kategorijai pagal jo kūno ypatumus, pvz.: *aplėpausis*, *-ė* ‘kas turi aplėpusias ausis’: *Tu aplėpausi!* (Ilg.), *apželtžañdis* ‘kas su apžėlusiais žandais’: *Ji laukia apželtžañdžio* (ne prosto jaunikio) (Putr.), *griáu medis* ‘didelis, dramblotas žmogus’, *atlapakāklis* ‘kas vaikščioja atlapu kaklu’: *Atlapakākli, užsisek kāklą* (Leipg.) ir kt. Išskirtini ir žmogaus proto gebėjimus pagal jo elgesio racionalumą vertinantys žodžiai, pvz.: *begaĩvis*, *-ė* ‘menko proto žmogus’: *Eik jau tu begaĩvi, kur tavo galvā buvo, kad tu leidai žydui šitaip save apsũkti* (Leipg. Dab.), *galvũs*, *-ĩ* ‘gudrus, protingas, išmintingas’: *Tas vyras galvũs, bet ans dar galvėsnis* (J. Ž.), *beliežũvis*, *-ė* ‘nekalbus, neiškalbingas žmogus’: *Tu, beliežũvi, ar tu negalėjei jam atkiřst (atsakyt gerai)* (Leipg. Db.).

Gausūs emotyvai ir ekspresyvai vartojami žmogui įvertinti tais atvejais, kai šis neatitinka tam tikroje socialinėje grupėje įsigalėjusių normų ir / ar grožio kanono. ŽMOGU kategorizuojantys pavadinimai pranešime skirstomi į tam tikras reikšmines grupes.

Kurti semantika pagal „Dabartinės lietuvių kalbos tekstyną“

1. „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne“ (DLKŽ^e) skiriamos veiksmažodžio *kurti* penkios reikšmės, kurių trys¹ bus aktualios pranešime: (1) ‘degti’ (žr. pavyzdžius (1)–(2)), (2) ‘steigti, organizuoti’ (žr. pavyzdžius (3)–(4)), (3) ‘ką nors nauja daryti mokslo, meno, literatūros ar kitose srityse’ (žr. pavyzdį (5)):

- (1) *Kurti ugnį* (DLKŽ^e);
- (2) *Krosnį, pirtį kurti* (kūrenti, šildyti) (DLKŽ^e);
- (3) *Organizaciją, draugiją, valstybę kurti* (DLKŽ^e);
- (4) *Naują gyvenimą kurti* (DLKŽ^e);
- (5) *Eilėraščius, romanus kurti* (DLKŽ^e).

2. Remiantis iš Kauno VDU Kompiuterinės lingvistikos centro sudaryto „Dabartinės lietuvių kalbos tekstyno“ (DLKT) rinkta medžiaga, pranešime kalbama apie tai, kokiomis (dar) reikšmėmis *kurti* vartojamas dabartinėje lietuvių kalboje, kokie *kurti* reikšmių ryšiai; dėmesys kreipiamas į atskirų *kurti* reikšmių valentingumo skirtumus.

Robertas Stunžinas

Lietuvių kalbos institutas

Savos ir skolintos perkeltinės specialiųjų žodžių reikšmės

Metaforinė nominacija yra vienas specialiosios leksikos kūrimo būdų. Įvairių stilių tekstuose atsiranda naujų perkeltines reikšmes turinčių žodžių ir žodžių junginių. Šiame pranešime nagrinėjami plačiojoje vartosenoje pasitaikančios naujos perkeltinės reikšmės, kurias lėmė specialiųjų žodžių

---

¹ Kitos DLKŽ^e skiriamos *kurti* reikšmės: *šnek.* ‘greitai bėgti’ (*Kiškis per lauką kuria.*) ir *ryt.* ‘spirti, versti, reikalauti’ (*Kuria prie darbo.*).

vartojimas. Lietuvių kalbai įprastas yra konkrečių dalykų reikšmių perkėlimas pagal išorinį, funkcijos ar kitokį panašumą. Dažniausiai vartojami žmogaus kūno dalių, buities daiktų pavadinimai, rečiau – būsenų ar gamtos reiškinių pavadinimai, pvz.: *alkūnė* ‘lenkta vamzdžio dalis’, *lopšys* ‘motociklo priekaba’, (sienų) *prakaitavimas* ‘sienų drėkimas’, (variklio) *rasojimas* ‘tepalų prasisunkimas’. Dėl kitų kalbų įtakos atsiranda naujų perkeltinių reikšmių, dažnai netiesiogiai įvardijamos įvairių reiškinių ypatybės. Pavyzdžiui, įvairių gyvenimo sričių ypatybės netiesiogiai įvardijamos pagal žmonių tarpusavio santykius, socialiniai reiškiniai – pagal žmogaus psichines ypatybes ir pan.: *draugiškas internetas*, *draugiškas dizainas*, *vaikams draugiškas teisingumas*, *aplinkai jautrus transportas* ir kt. Vis labiau plinta spalvų perkeltinės reikšmės, pvz.: *žaliosios idėjos*, *mėlynasis augimas*, *raudona etiketė*, *raudonoji komanda*, *raudonoji* (vyno klastojimo) *manija*. Naujų perkeltinių reikšmių atsiradimui daug įtakos turėjo kitos kalbos, pavyzdžiui, iš anglų kalbos atėjo dauguma minėtų pasakymų. Iš anglų kalbos atitikmenų matyti, kad nemaža perkeltinės reikšmės žodžių dalis yra semantiniai vertiniai. Tačiau pirmiausia reikėtų remtis savos kalbos ištekliais, tai puikiai parodo kryptingo terminologijos darbo pavyzdžiai. Semantinis vertimas gali būti pateisinamas tik sustabarėjusių junginių atveju.

Jolanta Vaskelienė

Šiaulių universitetas

Lietuvių rašytojų kūriniių naujadarai: darybos ir semantikos ypatumai

Lietuvių kalbos leksika nėra statiška – ilgainiui vieni žodžiai tampa pasyviosios leksikos dalimi, atsiranda naujų (darinių, skolinių, vertinių). Tyrimai rodo, kad lietuvių rašytojai neretai nesitenkina esamais (žodynų pateikiamais, sisteminiiais) žodžiais ir įvairiuose kūriniiuose pavartoja naujadarų. (Naujadarais laikomi „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne“, „Bendrinės lietuvių kalbos žodyne“, „Lietuvių kalbos žodyne“ (elektroninis variantas), „Lietuvių kalbos žodyno“ papildymų kartotekoje ir „Lietuvių kalbos naujažodžių duomenyne“ nefiksuoti dariniai.) Pranešimas skirtas Juozo Apučio, Romualdo Granausko, Algio Čigriejaus, Leonardo Gutausko, Donaldo Kajoko, Elenos Karnauskaitės, Valdo Papievio, Kęstučio Navako, Kristinos Sabaliauskaitės, Kazio Sajos, Renatos Šerelytės neeiluotuose kūriniiuose rastų naujadarų darybai ir semantikai aptarti.

Pasakytina, kad didžioji minėtų autorių kūriniiuose rastų naujadarų dalis sudaryti pagal produktyvius darybos tipus, su dariomis daiktavardžių (-*esys*, -*tis*, -*imas*, -*ėlis*, -*ė*) ir būdvardžių priesagomis (ypač su

-iškas), gausu daiktavardžių (ypač D+D, B+D) ir būdvardžių (ypač B+D) dūrinių. Daugumas naujadarų sudaryti iš sisteminių lietuvių kalbos žodžių, bet esama darinių (daugiausiarieveiksmių), kurie remiasi potencialiais (žodynų nefiksuotais) pamatiniais žodžiais, pvz.: *nuovarginga** : *nuovargingas** : *nuovargis*; *likimiška** : *likimiškas** : *likimas*; *supopierėti** : *popierėti** : *popierius*.

Beveik visų naujadarų reikšmė kontekste (žodžių junginyje arba didesnėje teksto atkarpoje) yra suprantama. Darinio reikšmė (net be konteksto) aiški tada, kai jis sudarytas su tipišku darybos formantu, o jo darybinė reikšmė iš esmės sutampa su leksine reikšme. Pirmiausia tai pasakytina apie veiksmažodžių (1) ir vardažodžių (2) abstraktus:

1) *apmirtis* ‘apmirimas’, *atpirktis* ‘atpirkimas’, *ieškesys* ‘ieškojimas’, *plastesys* ‘plastėjimas’, *sukauptis* ‘susikaupimas’, *žvangenimas* ‘žvangėjimas’;

2) *akinamumas* ‘turėjimas to, kas akina; galėjimas akinti’, *luošystė* ‘luošumas, luošybė’, *minkštakūniškumas* ‘minkšto, gležno kūno būseną’, *nuspėjamybė* ‘nuspėjimas, teisingas pasakymas tikrai nežinant’, *vienmylystė* ‘meilė vienam, ko nors vieno mylėjimas’.

Be konteksto arba minimaliame kontekste paaiškėja kai kurių veikėjų ir veiksmažodinės ypatybės turėtojų pavadinimų darybos kategorijos dariniais laikytinų vedinių reikšmė, pvz.: *atsibeldėlis*, -ė ‘kas iš kur nors atsibeldęs, atėjęs gyventi’, *nuprotėjėlis*, -ė ‘kas nuprotėjęs, nelabai protingas žmogus’, *smalsautojas*, -a ‘kas (pernelyg) smalsus, smalsauja’, *nuskausmintojas*, -a ‘kas sumažina skausmą’, *pašaipaila* ‘kas pašiepia, šaiposi iš kitų’.

Gana aiškias reikšmes turi kai kurie vardažodinės ypatybės turėtojų pavadinimais laikytini dariniai (*boheminkas*, -ė ‘bohemos žmogus’, *džiazuolis*, -ė ‘džiazo mėgėjas’, *glotnuolis*, -ė ‘kas malonus, švelnus; malonaus būdo žmogus’, *kraujomaišinininkas*, -ė ‘kraujomaiša užsiimantis žmogus’), asmenų (*agronomienė* ‘agronomo žmona’, *hamburgietis*, -ė ‘Hamburgo gyventojas’) ar veiksmo rezultato (*džeržgalas* ‘džeržgiantis daiktas’) pavadinimai.

Daiktavardžių (1) ir būdvardžių¹ (2) dūrinių reikšmė aiški tada, kai yra artima žodžių, einančių jų dėmenimis, reikšmių sumai (darybinė ir leksinė reikšmės iš esmės sutampa):

1) *langastiklis* ‘lango stiklas’, *krūtinplaukiai* ‘krūtinės plaukai’, *obelžiedis* ‘obelis žiedas’, *smėlkelis* ‘smėlio, smėlingas kelias’, *vidurkaktis* ‘kaktos vidurys’, *žodžiagarsis* ‘žodžio garsas’, *kvailafilmis* ‘kvailas, lėkštas filmas’, *dievomaiša* ‘dievų (su)maišymas, skirtingų dievų išpažinimas’, *savišaipymas* ‘pasišaipymas iš savęs’, *skystagarbanis* ‘kas retomis, skystomis garbanomis’, *žmogšaudys* ‘kas šaudė (žudė) žmones’.

2) *dryžuotarėmis*, -ė ‘kuris dryžuotais rėmeliais’ (*dryžuotarėmiai akinukai*), *pilkakaklis*, -ė ‘kuris pilku kaklu’ (*pilkakaklis kovas* [paukštis]), *rausvažonis*, -ė ‘kurio šonai rausvi ar raudoni’ (*rausvažonė kriaušiuokė*), *surauktakaktis*, -ė ‘kuris suraukta kakta’ (*surauktakaktis kūrėjas*), *žaliadugnis*, -ė ‘kuris žaliu dugnu’ (*žaliadugnė stiklinė*).

¹ Kad darinys vartojamas kaip būdvardis, parodo kontekstas.

Kai kurie naujadarai sukurti pagal analogiją su sisteminiu tame pačiame sakinyje pavartotu dariniu – sisteminio žodžio reikšmė padeda suprasti ir naujadaro reikšmę, pvz.: *aprengėjas* ‘kas ką nors aprengia’ pavartotas greta sisteminio darinio *kirpėjas*; *mūsastis* ‘tai, kas būdinga, kas priklauso mums’ greta *savastis*; *skalikliai* ‘tai, kuo skalaujama, skalavimo priemonė’ greta *šveitikliai*, *plovikliai*; *angeliava* ‘angelų sambūris, būrys’ greta *velniava*; *bepalatis*, –ė ‘neturintis palatos’ greta *bevietis*, –ė; *tarpuerdvis* ‘vieta tarp erdvių’ greta *tarpu laikis*; *skersponis*, *gaidponis* ‘menkas ponas’ greta *pusponis*.

Gana aiškią leksinę reikšmę turi kai kurie priešdėlių vediniai ir vediniai su nutrukstamu formantu, pvz.: *pomentė* ‘vieta po mentimi’, *ikikolumbinis*, –ė ‘kuris atsiradęs iki Kolumbo laikų’, *podekartinis*, –ė ‘kuris atsirado, egzistuoja po Dekarto’, *viršliteratūrinis*, –ė ‘kuris aukščiau už literatūrą, virš literatūros’.

Neeiliuotuose tekstuose rasta nemažai dūrinių, kurių darybinė reikšmė nesutampa su leksine (tai metaforiniai ir metoniminiai dariniai): *mėšlajūrė* ‘blogi dalykai’ (*gyvenimo mėšlajūrė*), *šiknalindys* ‘padlaižys’ (*kai šiknalindžiai susiduria su Karaliaus abejingumu*), *tvirtanugaris* ‘nepalenkiamas, užsispyręs žmogus’ (*neperkalbamas tvirtanugaris*). Perkeltinės reikšmės būdvardžių dūriniais neretai personifikuojama, pvz.: *gražiašypsniis*, –ė ‘malonus, gražus, šviesus’ (*gražiašypsniis įspūdis*), *minkšalūpis*, –ė ‘neskaudus, neslegiantis’ (*minkštalūpis liūdesys*), *putliažandis*, –ė ‘kurio forma panaši į putlius žandus’ (*putliažandžiai debesys*), *žaliasielis*, –ė ‘kuris žalios spalvos’ (*žaliasielė jūra*).

Iš būdvardžių naujadarų didžiausią dalį sudaro su priesaga *-iškas* sudaryti panašios ir būdingos ypatybės vediniai. Kai kurie dariniai turi darybinę reikšmę „panašus į pamatiniu žodžiu pasakytą daiktą“ (ypač pagal išorinį panašumą), pvz.: *generoliškas kūno sudėjimas*, *manekeniškas stilius*, *monstriškas pavidalas*, *rachitiškos kojos*. Daug priesagos *-iškas* būdvardžių naujadarų turi perkeltinę panašumo reikšmę, žymi „kaip kieno, ko“. Labai dažnai šių vedinių pamatiniu žodžiu eina žinomi ar retesni asmenvardžiai, pvz.: *adamsiškas* (‘būdingas Adamsams’, Adamsas – Adamsų šeimyninės personažas), *brazauskiškas* (: *Brazauskas*), *faustiškas*, *kudirkiškas*, *majakovskiškas*, *paskališkas*, *radauskiškas*, *sartriškas*, *sokratiškas*, *švėgždiškas*. Tokią pat darybinę reikšmę turi kai kurie iš bendrinių žodžių sudaryti naujadarai, pvz.: *eržiliškas* (‘toks kaip eržilo’) *žavesys*, *gyvsidabriška* (‘kaip gyvsidabrio’) *prigimtis*, *gurvuliška* (‘būdinga gurvuliui’) *klausa*, *šventakupriška* (‘būdingas šventakupriui’) *pareiga*. Kai kurių *-iškas* vedinių darybinė reikšmė „būdingas, įprastas, priskiriamas pamatiniu žodžiu pasakytam daiktui, susijęs su tuo daiktu“, pvz.: *burtažodiški* (‘kaip burtažodžio, būdingi burtažodžiams’) *posmai*, *kipšiukiška* (‘kaip kipšiuko, būdinga kipšiukams’) *mintis*, *mantriška* (‘kaip mantros, būdinga mantroms’) *garso prigimtis*.

Visirieveiksmių naujadarai yra sudaryti su pačia dariaja priesaga *-ai*. Prieveiksmiai remiasi žodynų fiksuotais dariniais (1) ir naujadarais (2), jų reikšmė iš konteksto gana aiški:

1) *gudragalviškai klausinėti*, *sukasi vijurkiškai*, *sąmoksliai nutyla*, *atrodo marginaliai*, *juokas makabriškai nuskaudeno*;

2) *albatrosiškai nerangus angelas, sako pamokslą ciceroniškai, gaidžiukiškai dudena, heteriškai plėšri, homeriškai išjuokti, kengūriškai nušokavo, skamba likimiškai, medūziškai išsigaubdavo, pajaciškai šaipėsi.*

Tyrinėtuose lietuvių rašytojų kūkiniuose rasta palyginti mažai veiksmažodžių naujadarų. Daugiausia tai potenciniai dariniai – jie sudaryti su įvairiais priešdėliais iš žodynų fiksuotų pamatinių žodžių ir turi modifikuotą pamatinio veiksmažodžio reikšmę, pvz.: *išbaisinti, pakiaulinti, pravirventi.*

Pranešime aptariami ir kitų (ne tokių gausių grupių) naujadarų darybos ir vartosenos ypatumai, atvejai, kai naujadarai vartojami kaip kitos kalbos dalies, negu nurodo žodynai, leksikos vienetai.

Andrejs Veisbergs

Latvijos universitetas

Change of Lexical and Phraseological Meaning in Latvian (Reasons, Speed, Consequences)

In Latvian semantic studies one can often observe a discrepancy between what happens in the language and what the linguists suggest. Semantic change as a phenomenon has been widespread in Latvian since the beginnings of the written records and continues to be productive. However, linguists' views tend to fluctuate between outright hostile and regrettably accommodating. This is mostly because majority of cases are semantic calques, when an existing word adopts a new meaning: *tārps (worm), protektors (protector), klikšķis (click), vāverīte (squirrel)*. Another option is constituted by structural calques when the meaning of compound or phrase is modified on the basis of a foreign model: *trojas zirgi (Trojan horses), uguns mūris (firewall)*. Apart from these substitution of meaning occurs: *drastisks (drastic), dramatisks (dramatic)*, when the old meaning is ousted by the new one.

Broadening of the meaning is more difficult to pinpoint, as it often blends with new meaning appropriation: *impotence (impotence), rīks (tool), pieredze (experience), spēlētājs (player)*. Narrowing is less frequent and generally comes as a result of another word usurping the old meaning: *pūķis/ drakons (kite/ dragon), fermenti/ enzīms (enzyme), kadri/ cilvēkresursi/ personāls (personnel)*.

Connotational change affects words when for some reason (usually of politically correct trends) language engineering is attempted: *žīds/ ebrejs (Jew), čigāns/ roms (Gypsy)*, or as a result of elimination

of soviet time ideological deviations: *militāristis* (*military*). Finally, semantic borrowing affects also the idiom stock: *nākt ārā* (*to come out*), *sausais atlikums* (*dry residue*), *fiksā ideja* (*idee fixe/ quick idea*).

The main impulse for semantic change comes from language contacts – influence of English and Russian, as well as native developments and analogy. While standard and literary lexis transformations originate mainly in translations and terminologist circles, colloquial transformations occur in broad public and informal media. The speed of change is fast in case of semantic borrowing, slower in other types. The scope is huge, less so in phraseology.

The problematic consequences of the semantic change are mainly caused not by the change itself as by the reaction of linguists and lexicographers. While in some cases it is not clear whether the change is an enduring one: *svilpotājs* (*whistle-blower*), *saulriets* (*sunset*) in those cases when the change has taken root: *sviests* (*butter/rubbish*), *jumts* (*roof/protection*), it has to be reflected in dictionaries irrespective of subjective views.

Jolanta Zabarskaitė

Lietuvių kalbos institutas

Semantikos slinkty s dabartinėje lietuvių kalboje: konkrečių atvejų analizė

Kalba – mūsų pasaulio atspindys arba superstruktūra, turinti autonomiškus savo egzistavimo dėsnius. Ji atstovauja ją vartojančios bendrijos gyvenimo (kultūros) kokybei ir / arba padeda ją kurti.

Ši idėja filosofų įvairiais požiūriais analizuojama nuo Platono laikų, kalbininkų – daugiau nei šimtą metų, nuo Wilhelmo von Humboldto laikų.

Priešingas požiūris į kalbą yra manyti, kad kalba nėra savitas, su konkrečios kalbinės bendruomenės sukurtomis prasmėmis ir vertėmis neatsiejamai susijęs sudėtingas pasaulėvaizdis, o tiesiog komunikacinis įrankis, kurio paskirtis yra atlikti iš anksto žinomas funkcijas ir pasiekti konkrečių praktinių tikslų.

XXI amžiaus pokyčiai pakeitė visų modernių pasaulio kalbų, o tai reiškia ir lietuvių kalbos, vietą, reikšmę ir funkcijas žmogaus ir visuomenės gyvenime.

Kai labai sparčiai kinta realusis pasaulis, leksikos sluoksnyje žodžiai atsiranda labai greitai (skoliniai, atėję su nauju daiktu ar reiškiniu; lietuviški pakaitalai; vienu bei kitų variantai, ir t. t. (pvz.: *daugiafunkcis*, *daugiafunkcinis*, *multifunkcinis*, *multitaskinis*). Dėl sparčių gyvenimo pokyčių kinta ir sąvokos, kognityviniu lygiu jos perkonstruojamos, nes realiame gyvenime atsiranda naujų veiksmų, o senieji –

išnyksta. Kalbos lygmeniu sąvokų pokyčius galima įvertinti per jas žyminčių žodžių semantinį kraitį (reikšmes, darinius, junginius, metaforišką vartojimą).

Svetimų kalbų naujažodžiai, atmetant jų lietuviškus atitikmenis dėl nepriimtinos formos (pvz., *vaizduoklis*) arba nesuvokto turinio (pvz., *įtinklinimas*), intensyviai vartojami šnekamojoje kalboje kuria *pusiau legalų* gretutinį kalbinės bendruomenės pasaulį, kuriame ilgainiui ima rasti bei daugėti neadaptuotų svetimų kalbos žodžių, svetimi žodžiai nebelinksniuojami, nebevargstama juos perrašyti fonetiškai, lietuviškos abėcėlės raidėmis ir t. t.

Leksikos arba pragmatikos lygiu neįvertinti sąvokų pokyčiai sukuria *lingvistinį plyšį*, t. y. atotrūkį tarp individo viešosios kalbinės raiškos ir individualios raiškos, kuri dažnai turi kitų kalbų elementų, žargoniškumo ir pan.

Šie reiškiniai stiprina alternatyvų nevertybinį kalbinį pasaulį, kuris pradeda dominuoti ir palengva keičiasi kitos kalbos ar pidžino kryptimi. Prastėja sąvokinės raiškos gebėjimai. Prarandamas stiliaus pojūtis. Kalbinis pasaulėvaizdis formuojamas *tikrovės užkalbėjimo*, o ne *tikrovės kūrimo* kryptimi.

Šiuo požiūriu pranešime analizuojamos dvi sąvokos. Tai XXI amžiuje pakitusi *patriotizmo* sąvoka ir nauja postmoderni *tvarumo* sąvoka.